

WANDA PAPROCKA

TRADYCJA LUDOWA
A ŚWIADOMOŚĆ SPOŁECZNA WARSTWY CHŁOPIEJSZEJ
W OKRESIE II RZECZYPOSPOLITEJ

Powstanie II Rzeczypospolitej nie tylko przywróciło niepodległy byt narodowi polskiemu, ale było także aktem narodowej i społecznej konsolidacji. Nowa sytuacja polityczna kraju dała podstawy do rozwoju nowych kierunków działania w wielu dziedzinach życia społecznego, gospodarczego i kulturalnego. Zrealizowanie leżącego u podstaw i określającego charakter wielu działań, podstawowego celu, jakim było odzyskanie niepodległości, uwalniało znaczny potencjał energii społecznej kierując go ku innym zadaniom.

Istniejąca dotąd stała potrzeba udowadniania prawa do samodzielnego bytu narodowego i wysiłek, jaki był potrzebny dla spełnienia tego zadania, mogły zostać wykorzystane w aktywnym i twórczym działaniu zorientowanych już nie na badanie przeszłości, w której szukano dowodu tożsamości narodu, ale na teraźniejszość i przyszłość. Dążenie do integracji narodowej w okresie zaborów realizowane m. in. na bazie wspólnego dziedzictwa kulturowego, którego korzenie odkrywano w kulturze ludowej w jej rodzimym, słowiańskim źródle w nowych warunkach niepodległego państwa polskiego, zastąpione zostało dążeniem do integracji społecznej. Proces konsolidacji społeczeństwa polskiego wymagał określenia roli w nowo powstałym państwie każdej z warstw i klas społecznych.

Jednym z elementów określających ich pozycję w nowo formującej się strukturze społecznej państwa był rozmiar i charakter dziedzictwa kulturowego wnoszonego niejako w posagu do narodowego skarbcza. Tym wkładem warstwy chłopskiej do kultury narodowej były m. in. tradycyjne treści i wartości zawarte w kulturze ludowej.

W tej określonej nowymi warunkami sytuacji tradycyjne treści kultury ludowej stają się wyłącznie dziedzictwem kulturowym warstwy chłopskiej i jej orężem w walce o prawo do udziału we współtworzeniu kultury ogólnonarodowej.

Złożoność procesów, które kształtowały społeczno-polityczną i kultu-

ralną rzeczywistość tego okresu, uniemożliwia objęcie wszystkich płaszczyzn, na których rozpatrywać należałoby zagadnienia tradycji ludowej, stosunku do niej, treści które ona zawierała.

Przyjmując tak jak w poprzedniej części opracowania¹ nadrzędność zagadnienia stosunku kultury ludowej do kultury narodowej skoncentrowano się na omówieniu poglądów na tradycję ludową ukazując, do jakich elementów tradycji ludowej odwoływano się, pozytywnie lub negatywnie je wartościując, jakie elementy świadomie lub nieświadomie adaptowano. Jest to konsekwencją przyjętej podmiotowej analizy pojęcia tradycji, która akcentuje rolę jednostki lub grupy w akcie wyboru i wartościowania, a nie rozpatruje elementów tradycji jako wartości samych w sobie.

W okresie międzywojennym stosunek do tradycji ludowej formułowany był przez różne kręgi społeczne. Stawał się on częścią programów działania określonych grup formalnych i nieformalnych w różnych koncepcjach ideologicznych. Wspierany był autorytetem rozwijających się badań naukowych nad kulturą ludową i folklorem.

W tym okresie szczególnie wzrasta rola samego środowiska wiejskiego w kształtowaniu poglądów na kulturę ludową i wartości przez nią reprezentowane. Jest to częścią procesu "samookreślenia" się grup czy warstw społecznych, który wymagał gromadzenia "wiedzy o sobie" czy "wyobrażeń o sobie" i łączył się z próbą włączenia przeszłości do aktualnej świadomości społecznej². Dokonywało się to na różnych poziomach i w różny sposób, służąc jednak podstawowemu celowi, jakim było ukazanie własnej odrębności kulturowej. Posiadanie jej uzasadniało prawo warstwy chłopskiej do udziału w współtworzeniu kultury narodowej na zasadach partnerstwa.

Jak w każdych badaniach z zakresu świadomości społecznej odnoszących się do przeszłości, której nie możemy objąć badaniami bezpośrednimi, musimy posługiwać się źródłami pośrednimi. Wnioskując na podstawie analizy przedmiotowej określonych faktów i zjawisk można podjąć próby odtworzenia tendencji społecznych, a nawet postaw ludzkich, które te zjawiska kreowały. Tego typu źródłem jest m. in. działalność organizacji wiejskich przede wszystkim młodzieżowych, uniwersytetów ludowych, teatrów ludowych. Nie zajmując się politycznymi aspektami tych działań podjęto próbę zanalizowania ich roli w procesie wartościowania i selekcjonowania dziedzictwa kulturowego wsi i wyborze treści, którym nadano rangę tradycji.

Wydaje się, że zarówno poglądy przedstawione w programach i realizowane w działalności tych organizacji i instytucji, jak i formułowa-

¹ Por. W. Paprocka, *Tradycja ludowa w myśli humanistycznej i idei narodu XIX w.*, "Etnografia Polska", t. 26: 1982, z. 2, s. 31-67.

² Por. N. Assorodobraj, *Zywa historia. Świadomość historyczna: symptomy i propozycje badawcze*, "Studia Socjologiczne", nr 2: 1963, s. 5-47.

ne na gruncie rozwijającego się coraz silniej ruchu regionalnego, były niejednokrotnie wspólne z poglądami środowiska naukowego etnografów, o czym świadczyć może bezpośredni ich udział w tej działalności oraz szereg wypowiedzi na łamach wydawnictw naukowych.

Szczególnie wyraźnie określane i artykułowane są zagadnienia dotyczące tradycji ludowej w działalności młodzieży wiejskiej. Jakkolwiek przyjmuje się, że u podstaw silnie rozwijającego się w okresie międzywojennym ruchu młodzieżowego był m. in. konflikt międzypokoleniowy, w treści swej będący opozycją wobec tradycyjnej społeczno-kulturowej strukturze wsi, to jednak właśnie w środowisku młodzieży najsilniej występowało poczucie wartości kultury reprezentowanej przez wieś. Jak stwierdza W. I. Thomas i F. Znaniecki "kiedy ... społeczność wchodzi w kontakt z zewnętrznym światem to rzecz naturalna, że młodzież pierwsza rozwija nowe postawy i przejmuje nowe wartości"³.

W dyskusjach metodologicznych przeważa pogląd, który uznaje grupy młodzieżowe za mniej lub bardziej samodzielny czynnik zmian społecznych⁴. Nie można jednak traktować całej młodzieży wiejskiej jako aktywnej społecznie w tym okresie. Stał temu na przeszkodzie m. in. niski stan oświaty i pewna istniejąca jeszcze izolacja kulturowa wsi. Równocześnie jednak rozwijający się w tych warunkach ruch samokształceniowy, który posiadał tradycję sięgającą okresu zaborów, tworzył podstawy do organizowania kręgów rówieśników, do tworzenia się ruchu młodzieżowego. Jest swoistym paradoksem, że okres międzywojenny — nie sprzyjający ze względów ekonomicznych wczesnemu usamodzielnianiu się gospodarczemu młodzieży (w kategorii przyjętego przez środowisko pojęcia samodzielności jako pojęcia odnoszącego się do stanu posiadania lub współrzędzenia gospodarstwem rolnym) — dla jej aktywnej części był bodźcem do działania poza tradycyjną organizacją życia zbiorowego i tradycyjną hierarchią stanowisk społecznych na wsi.

Proces konsolidacji młodej generacji wsi w ramach organizacji młodzieżowych dokonywał się poprzez budzenie w klasie chłopskiej samowiedzy grupowej. Jej ważnym elementem była świadomość posiadania odrębnej kultury, którą oceniano i wartościowano już wielokrotnie poza środowiskiem wiejskim w różnych okresach historycznych i z różnych pozycji ideologicznych⁵. Należy więc sądzić, że w procesie uświadamiania sobie przez warstwę chłopską odrębności kulturowej znaczną rolę odegrały idee społeczno-narodowe powstałe w XIX w., określające rolę i znaczenie wsi w rozwoju kultury naro-

³ Cyt. za I. Chałasiński, *Rewolucja młodości*, Warszawa 1969, s. 233.

⁴ A. Lech, *Tradycyjna kultura ludowa w programach i działalności polskich związków młodzieży wiejskiej w okresie II Rzeczypospolitej*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego, seria 1, nr 39, Łódź 1978.

⁵ Paprocka, *op. cit.*

dowej. Do nich nawiązywano i twórczo je rozwijano w ideologii ruchu chłopskiego, w programach regionalizmu czy idei agraryzmu.

Jako jeden z pierwszych S. Czarnowski zwrócił uwagę na podejmowanie zagadnień tradycji ludowej w ruchu młodowiejskim. W *Podłożu ruchu chłopskiego* pisze:

"W ciągu pierwszych kilkunastu lat po zniesieniu pańszczyzny chłop zrzucił z siebie z dość lekkim sercem cały ten balast przeszłości skojarzony w jego wyobrażeniu z poniżeniem stanu włościańskiego w porównaniu z mieszczańskim i szlacheckim, a nawet z wolnym robotnikiem fabrycznym. Obecnie zwraca się on — zwłaszcza pokolenie młodsze — ku całej tej tradycji, by z niej wydobyć to, co jest jeszcze przydatne, co da się zastosować do nowych warunków, a wzmocnić może jednocześnie chłopską odrębność. Praca to olbrzymia — kto wie, czy nie ponad siły jednego pokolenia. Praca sortowania, wartościowania, przetwarzania. Co więcej, praca w postępie swoim rozwijająca się pod znakiem sprzeczności zasadniczych. Z jednej bowiem strony wszyscy szermierze ruchu chłopskiego, kultury chłopskiej, zmuszeni są zwracać się twarzą ku przeszłości. Z przeszłości wykrzesać się starają wskazania na przyszłość... Z drugiej strony ci sami szermierze okazują się pionierami przyszłości, są tym właśnie w środowisku chłopskim, którzy usiłują weń wprowadzić nowoczesne pojęcia, nowoczesną organizację życia produkcyjnego i politycznego. Sprzeczność ta zaznacza się na wszystkich polach i doprowadza zarówno do powstania przedsięwzięć pod hasłami przeciwstawnymi, np. w dziedzinie literatury, jak również do tragicznych konfliktów, przypominających te, które cechowały okres romantyzmu mieszczańskiego. W rzeczy samej ruch ludowy w Polsce, zwłaszcza ruch młodzieży ludowej, przeżywa obecnie swój okres romantyzmu, rozumianego oczywiście nie jako prąd wyłącznie literacki, ale w ogóle duchowy"⁶.

Ruchy młodzieży wiejskiej nie były jednolite w swoich programach. Zarówno jednak silnie akcentujący swój charakter klasowy i reprezentujący kierunek radykalny Związek Młodzieży Rzeczypospolitej Polskiej "Wici", jak i równie patriotyczny, ale bliższy tendencjom solidaryzmu narodowego Centralny Związek Młodzieży Wiejskiej w programach swoich równie silnie akcentowały sprawę ludowych tradycji kulturalnych.

Już w wydanym pierwszym piśmie dla młodzieży wiejskiej "Świt — Młodzi Idą" (wychodzącym od 1911 r. w formie dodatku do "Zarania") ujawnia się wpływ, jaki na kierunki zainteresowań ruchu młodzieżowego tradycja ludowa wywarł okres Młodej Polski, a nawet Romantyzm.

W apelu do młodzieży wybitnego pedagoga i działacza ruchu ludowego I. Kosmowskiej, wydanym jeszcze przed odzyskaniem niepodległości w 1916 r., autorka oceniając wartość dla kultury ogólnonarodowej — kultury szlacheckiej i ludowej o tej ostatniej pisze, że przechowywała w całej swojej archaicznej prostocie bezcenny skarb odrębności narodowej zawarty w sztuce zdobniczej, w podaniach i pieśniach, "a dziś dopiero do szerszego nowożytnego życia budzić się zaczyna". W propagowaniu form działania nawiązuje Kosmowska nawet bezpośrednio

⁶ S. Czarnowski, *Podłoże ruchu chłopskiego*, Warszawa 1956, t. 2, s. 185.

do romantycznych działań filomatów, do opracowanego przez nich kwestionariusza *Opis geograficzny ziem polskich* uznając go za wytyczne do dalszej pracy⁷.

Ten romantyczny i neoromantyczny nurt w podejściu do kultury ludowej, mimo że spotykał się niejednokrotnie z krytyką⁸, dominował w rozumieniu pojęcia tradycji i w ocenie jej roli i udziału w tworzeniu kultury ogólnonarodowej. Tradycja ludowa, w której widziano najstarsze rodzime i słowiańskie pierwiastki kultury, była w tych koncepcjach pomostem łączącym przeszłość, teraźniejszość i przyszłość⁹. Sformułowania, jakich używano dla wyrażenia tych poglądów, bliskie były romantycznemu widzeniu rzeczywistości¹⁰. Możliwość powoływania się na genealogie kulturowe sięgające głębiej w przeszłość niż oficjalna organizacja państwowa, udowadniania ciągłości i niezmienności kulturowej pozwalało warstwie chłopskiej ubiegać się o prawo do udziału w kultu-

⁷ Por. R. Kociowa, Irena Kosmowska, Warszawa 1960.

⁸ K. Maj, *Ruch młodzieży wiejskiej jako postępowy ruch chłopski*, Warszawa 1936; F. Bujak, *Szlachecka czy chłopska kultura*, "Wieś i Państwo", nr 7: 1939, s. 481-490; J. A. Król, *Drogowskazy na manowcach kultury ludowej*, Warszawa 1947.

⁹ Mazur, *Obowiązki młodzieży wiejskiej wobec zmienionej roli ludu w życiu narodu*, "Drużyna", nr 38: 1919; J. Czarnecki, *Bogactwo chłopskiej duszy*, "Siew", nr 33: 1927; W. Kojder, *O duszę wsi*, "Wici", nr 45: 1929; *Siewiarze a odrodzenie wsi*, "Siew", nr 9: 1934; S. Gierat, *Rola młodzieży wiejskiej w duchowej przemianie narodu*, "Siew", nr 14-15: 1934; W. Capiga, *Ku ideałom słowiańskim*, "Wici", nr 23-24: 1936; J. Cierniak, *Słowo o kulturze chłopu polskiego*, "Praca Oświatowa", nr 7: 1936.

¹⁰ Jeden z głównych ideologów ruchu ludowego J. Niećko pisał: "chłop przez cały długowiekowy okres niewoli pańszczyźnianej, a później trójzaborczej zachował swój własny pion słowiański. Zachował język własny, własne zwyczaje, obyczaje, wierzenia i wszystkie polańskie uczucia. Mimo iż rozwój tych sprawności (kultury) został powstrzymany, a ściślej szlacheckim bądylem po wierzech zarosnięty i przytłumiony — to jednak pod tym bądylem — trwała nieśmiertelna zaródź duszy prąsłowiańskiej polskiej. Chłop obronił polskość i ziemię polską" (s. 41). "Wiemy bowiem, że lud wiejski jest potomkiem najpierwszych Słowian — Polan, którzy pracą ciężką i mozolną obronili to, co dzisiaj nazywamy naszą ojczyzną" (s. 45). "Wiciowe gromady rozniecają i gruntują w życiu wsi własną inicjatywę i twórczy rozmach w przyszłości w myśl hasła: odrodzenie życia wsi, siłami samej wsi" (s. 65). *Na wiciowych drogach*, Warszawa 1937.

O roli młodzieży wiejskiej tak pisał S. Gierat prezes Centralnego Związku Młodzieży Wiejskiej: "Koła Młodzieży Wiejskiej zrzeszające dojrzałych charakterem wyzwolonych duchowo chłopów zapoczątkowały Ruch Młodowiejski, będący dalszym ciągiem życia kmiecego z okresu osiedlania się naszych przodków na ziemiach dorzecza Wisły i Łaby. Podstawy ideowe, przyświecające temu ruchowi, posiadają cechy wiecznotrwałe. Umiłowanie ziemi karmicielki, praca nad wydobyciem z niej bogactwa przyrodzonego, współzycie gromadzkie plemion zamieszkujących państwo Polskie, dla wydajniejszej pracy naszych praocjów, trudniących się życiem rolniczo-leśnym, które nam również przyświecają... W prastarych czasach klasa rolnicza i pszczelarzy była zupełnie odrębna, nawet od swoich współbraci trudniących się rzemiosłem wojennym". *Op. cit.*, s. 170.

rze narodowej na równi z innymi klasami społecznymi. Należy sądzić, że powoływanie się i akceptowanie poglądów na słowiańską genealogię tradycyjnych treści kultury ludowej było wywołane potrzebą wypełnienia luki, jaką w świadomości chłopów był brak historii ich własnej klasy.

Słowiańskie korzenie kultury ludowej pełniły więc inne, jak już wspomniano na wstępie, funkcje niż w okresie niewoli. Nie służyły już udowadnianiu prawa do samodzielności, niezależności i własnego narodowego bytu wszystkich Polaków, ale uzasadniały odrębność i wartości społeczno-kulturowe warstwy chłopskiej wspierając w ten sposób jej dążenia do zajęcia właściwego miejsca w strukturze społecznej państwa.

W okresie międzywojennym poglądy na tradycję ludową kształtowały się pod wpływem dwóch podstawowych prądów: regionalizmu i agraryzmu¹¹. Regionalizm posiadający swoich ideologów i działaczy już na przełomie XIX i XX w.¹² stał się programem i praktyką działania związaną po odzyskaniu niepodległości z polityką państwa. Agraryzm był doktryną przyjmowaną przez cały ruch ludowy niezależnie od pewnych specyfik i odcieni ideowych.

W. Orkan tworząc podstawy regionalizmu polskiego nadał realny kształt pragnieniom rozbudzonym w społeczeństwie przez neoromantyczne koncepcje witkiewiczowskie dotyczące tworzenia stylu narodowego na bazie kultury ludowej Podhala¹³. Jako kontynuator poglądów S. Witkiewicza na zagadnienie rasy góralskiej, destrukcyjną rolę kultury miejskiej i genezę sztuki ludowej był przekazicielem idei romantycznych, powstałych w okresie niewoli, pokoleniom następnym, żyjącym już w odrodzonym kraju.

Etyczne wartości regionalizmu, o których mówił w swoich przemówieniach już w 1913 r., mogły być — jego zdaniem — rozwijane tylko przez właściwe poznanie tradycji historycznych swego własnego regionu. Do tych stwierdzeń nawiązywał na Zjeździe Podhalan w 1922 r. określając zadania podhalańskiego regionalizmu wobec państwa. Zwracając się do młodzieży formułował to następująco:

"Odzywam się do Ciebie synu Podhala, młodszy mój Bracie, Ty idący i Ty który przyjdiesz. Poznaj — że przede wszystkim przeszłość Twojej bliższej Ojczyzny — Podhala. I jej stosunek do przeszłości Rzeczypospolitej... Poznaj życie swych dziadów — ich pragnienia, działania, ich bunt — stosunki ontoczesne zarówno ekonomiczne, jak i polityczne — całą barwną bogatą, jakiej żadna z ziem polskich niema, tradycję Podhala. Tradycja jest Twoją godnością, Twoją dumą, Twoim

¹¹ Lech, *op. cit.*, s. 31-33.

¹² Paprocka, *op. cit.*

¹³ W. Orkan, *Wskazania*, Warszawa 1930, s. 87; J. Zborowski, *Regionalizm podhalański*, "Wierchy", R. 8: 1930, s. 204-209. Podstawą dla rozwiązań teoretycznych Orkana zawartych m. in. we *Wskazaniach* było znakomite studium Witkiewicza o góralszczyźnie zamieszczone jako przedmowa do drugiego wydania *Na przełęczy*, [w:] *W kręgu Tatr*, t. 1, Kraków.

szlachectwem, synu chłopski. Dbaj o zachowanie spuścizny Twych ojców, rodzimej sztuki, rodzimej kultury. Dąż do tego, aby Twoja oczyszczona z nalotów obcych kultura ludowa poszła w górę, rozwinęta w kwiat wielkiej kultury narodowej, godna zająć poczesne miejsce w dorobku wszechludzki¹⁴.

Głoszone przez Orkana idee konkretyzują się w przedstawionym w 1926 r. *Programie regionalizmu polskiego*, jakkolwiek zakresu nakreślonych w nim działań nie uważa Orkan za wystarczający dla zrealizowania tak wielkich celów.

W IV części programu zatytułowanego *Życie kulturalne* sformułowane zostały następujące punkty dotyczące kultury ludowej i folkloru. Punkt piąty dotyczący regionalizmu w teatrze postuluje dążyć do "wyzyskania, legend, podań, klechd historii, bajek, gadek, opowieści, miejsc szczególnych mających w każdej okolicy swe dzieje własne żyjące zawsze w ustach ludzi". Na tej podstawie tworzyć się będzie teatr ludowy w Polsce, a przez teatr ludowy odrodzenie twórczości w ogóle organizacji zaś kulturalnej w szczególności.

W punkcie szóstym w zakresie sztuk plastycznych i architektury regionalizm wskazuje bogactwo tematów oraz technik, jakimi operuje miejscowa sztuka ludowa i wyrosła samodzielnie w danym środowisku sztuka historyczna.

W punkcie siódmym postulowane jest otoczenie przez regionalizm muzyczny szczególną troską etnografię muzyczną oraz jak najszersze udostępnienie muzyki ludowej jako podstawy do umuzykalnienia społeczeństwa w kierunku narodowym.

Program desygnowali m. in. tak wybitni uczeni jak: W. Antoniewicz, S. Arnold, F. Bujak, W. Doroszewski, E. Frankowski, A. Janowski, K. Nitsch¹⁵.

Tak sformułowane zadania, jak słusznie stwierdzał Orkan, nie dawały możliwości zrealizowania wizjonerskiej idei witkiewiczowskiej — nadania nowego kształtu kulturze polskiej, stworzenia stylu narodowego. Ograniczoność zawartych w programie celów wydaje się jeszcze jednym dowodem zmian, jakie nastąpiły w sposobie widzenia zadań, które miała do spełnienia tradycja ludowa w "służbie narodu". Romantyczna ocena wartości i twórczych sił zawartych w tradycji ludowej zdolnych odrodzić kulturę narodową stała się w tym okresie przede wszystkim credem ideologicznym działającej na polu kulturalno-społecznym i politycznym inteligencji pochodzenia chłopskiego, niezależnie od różnic w sposobach realizowania tego zadania przez poszczególne jej grupy. Program regionalizmu natomiast opracowany i formułowany przez przedstawicieli różnych kręgów społecznych w tym znaczną liczbę naukowców nie tylko w treści, ale i w sposobie formułowania myśli i ję-

¹⁴ W. Orkan, *Wskazania dla synów Podhala* wygłoszone na Zjeździe Podhala 13 sierpnia 1922 r. w Czarnym Dunajcu, "Siew", nr 12-13: 1931, s. 187.

¹⁵ "Ziemia", nr 13-14: 1926, s. 211.

zyka daleki był od emocjonalnego zaangażowania cechującego m. in. wystąpienia Orkana. Konsekwentny jednak w realizowaniu swej idei zwrócił się on ponownie na X jubileuszowym Zjeździe Podhalan w 1926 r. z apelem do przedstawicieli innych ziem polskich. Apel ten brzmiał następująco:

"My zebrani na Zjeździe dziesiątym naszym zorganizowani w Związek synowie chłopcy Podhala, zwracamy się z apelem do synów wszystkich Ziemi na obszarze Polski, które jeszcze w niwelacyjnym procesie nie zgasły, aby wspólnie z nami jęli się odnowy i utrwalenia Rzeczypospolitej, budząc dumę odrębności swych ziem i dźwigając je pracą ku górze..."¹⁶.

Wydaje się, że w tym apelu zawarte są także pozytywistyczne idee pracy organicznej, kierowane jednak już bezpośrednio do społeczności wiejskiej. Traktowanie warstwy chłopskiej nie jako przedmiotu, ale jako podmiotu działania uwolniło głoszone hasła od paternalistycznego charakteru, jaki cechował poczynania XIX-wiecznych pozytywistów.

Regionalizm w koncepcji Orkana był niewątpliwie jedną z form obrony rodzimości życia wiejskiego w jego tradycyjnej formie. Według tych poglądów kultura ludowa stając się świadoma siebie zwarta i bogata musi przeciwstawić się wpływom miasta, emigracji zarobkowej, a nawet szkoły¹⁷. Wywierane przez nie presje nie tylko niwelują tradycyjną kulturę ludową, ale i zacierają różnicowanie ziem polskich wyrażające się w odmiennej dla każdej z nich "fizjonomii" kulturowej. Z podstawowego założenia, że "im większe owo zróżnicowanie, tym bogatsze oblicze kulturalne narodu" zrodził się orkanowski *Memoriał w sprawie utworzenia "Ogniska Ziemi"* złożony w 1929 r. do Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświaty¹⁸.

Wiara w wartość tradycji ludowej i jej rolę w procesie budowania kultury narodowej, akceptowanie jej w niezmienionej odziedziczonej po przodkach formie jest charakterystyczne dla ukształtowanych w okresie niewoli postaw społecznych i narodowych. Tak pisał o tym S. Pigoń: "Przez całe lata wypiastrzał Orkan w duszy swej wymarzoną wizję nowej Polski opartej jak najściślej na podstawie rodowej o lud, żeby powiedzieć słowami Norwida »Polski odrodzonych kołodziejów«"¹⁹.

¹⁶ W. Orkan, *O związkach ziem. Rzecz wygłoszona na X jubileuszowym Zjeździe Podhalan w roku 1926 w Szaflarach*, "Siew", nr 12-13: 1931, s. 185.

¹⁷ Por. S. Pigoń, *Na drogach i manowcach kultury ludowej*, Lwów 1939.

¹⁸ J. Zborowski pisząc o *Memoriale* krytykował nadmiar wiary "w zbawcze skutki podhalaizmu w zakresie uczuć etycznych, społecznych, patriotycznych" i mimo że „dodhalaizm żywo przyczynił się do podniesienia patriotyzmu wśród Podhalan, jednakże przypisywanie tylko temu jedynie ruchowi rozwoju narodowych, niepodległościowych aspiracji na góralszczyźnie jest przesadą. Podhalaizm był tylko jednym z wielu czynników narodowego uświadczenia, chronologicznie najmłodszym z tych czynników przed 1914 rokiem i działał dość krótko". Zborowski, *op. cit.*

¹⁹ Pigoń, *op. cit.*, s. 131.

Bardzo ważną rolę w kształtowaniu świadomości chłopskiej odegrała ideologia agraryzmu. Jakkolwiek zasady agraryzmu zostały sformułowane dopiero w latach trzydziestych, i to głównie przez działaczy "Wici", wydaje się, że można uznać je za podstawę działania całego ruchu ludowego. W 1934 r. ukazała się książka S. Miłkowskiego *Agraryzm jako forma przebudowy ustroju społecznego* zawierająca program ideologiczny tego kierunku²⁰.

Ideologia, która wyrosła na gruncie ruchów społeczno-politycznych innych krajów, zwłaszcza Danii, Szwajcarii i Czechosłowacji, w swoich podstawowych założeniach opierała się na twierdzeniu, że ludność chłopska stanowi jednolitą warstwę społeczną i jako najsilniejsza w Polsce powinna zajmować w politycznym i społecznym życiu narodu i państwa pozycję odpowiadającą jej liczebności oraz wkładowi w produkcję dóbr materialnych i duchowych państwa i narodu. Postulowana przez agrarystów konieczność oparcia struktury ekonomicznej wsi na rodzinnym gospodarstwie chłopskim miała być nie tylko najwłaściwszą drogą do realizacji celów gospodarczych, ale również spełniać zadania wychowawcze wobec młodego pokolenia. Rodzinne gospodarstwo chłopskie stwarzało bowiem zdaniem agrarystów najlepsze warunki do wychowania pełnowartościowych pod względem moralnym i fizycznym obywateli. Uznanie wysokiej rangi rodziny wiejskiej jako środowiska wychowawczego zawierało w sobie równocześnie akceptację treści, które były przekazywane w rodzinie w procesie transmisji kulturowej. Miało to bardzo ważne znaczenie dla oceny przez młodzież wartości dziedzictwa kulturowego swej warstwy.

Wysokie uznanie dla wartości społeczno-moralnych warstwy chłopskiej wynikało w myśl założeń filozoficznych agraryzmu ze związku jednostki z ziemią w procesie produkcyjnym, ze współzycia z przyrodą i tworzenia swą pracą najbardziej wartościowej pod względem społeczno-moralnym kultury "twórców chleba".

Właściwy rozwój stosunków społecznych według agrarystów mógł dokonać się przez indywidualny rozwój jednostek ludzkich. Przewyciężenie w procesie samowychowania cech negatywnych człowieka, rozwijanie szlachetnych uczuć stanowiło podstawowe punkty postulowanej

²⁰ Zasady teoretyczne agraryzmu opierały się na trzech podstawowych założeniach: 1) element grupy w tym przypadku rodzina "najniższa komórka gospodarcza" wyznacza system społeczno-gospodarczy całej grupy; 2) nowy układ społeczny należy budować przy niezmiennionej funkcji tego elementu stanowiącego rzeczywistość wiejską, co więcej należy oprzeć go na tej jego tradycyjnej funkcji; 3) cechy elementu powstałego w pewnym okresie historycznym powinny stanowić podstawowy zespół wartości społecznych nowego ustroju. Wszystkie cechy zmierzały do uwypuklenia zasadniczej niezależności chłopu. Jak pisał I. Solarz "Jedną z nieocenionych wartości duchowych, jakie dać może posiadanie własności chłopskiego gospodarstwa jest poczucie i fakt niezależności osobistej czy wobec przemocy kapitału czy władzy politycznej".

przebudowy społeczeństwa. Było to nawiązanie w znacznym stopniu do programu Polskiego Związku, Ludowego, który został sformułowany w 1904 r. przez W. Abramowskiego głoszącego, że rewolucja społeczna musi być poprzedzona rewolucją moralną społeczeństwa, w której znaczną rolę odegra kultura i wartości społeczne chłopów. Odrodzenie się narodu winno iść od ludzi związanych z pracą na roli, ludzi żyjących w koegzystencji z przyrodą, z gromadzkich form współżycia społecznego.

Stąd program agrarystów znaczną wagę przypisywał rozwojowi oświaty powszechnej i różnych instytucji kultury. W programach wychowawczych dążono do rozwijania w młodzieży wiejskiej pracowitości, gospodarności, miłości do przyrody, dumę z pochodzenia chłopskiego oraz miłość do człowieka, wiarę w jego wartość i dobroć.

Największą rolę w procesie wychowawczym i kształtowaniu światopoglądu młodzieży wiejskiej w tym tak ważnego dla naszych rozważań stosunku do własnej kultury i tradycji, odegrały uniwersytety ludowe. Niewątpliwie na profil ideologiczny programów uniwersyteckich poza ogólnymi założeniami agraryzmu wpływ miała indywidualność ich twórców. Przykładem tego jest założyciel uniwersytetu w Gaci i Szycach I. Solarz. Świadomie przyjmując wpływy Gandhiego i jego "niesprzeciwianie się złu jako metodzie pomnażania dobra" realizował nowy w warunkach polskich system wychowania. Przedstawił go następująco:

"Naczelnym zadaniem wychowawczym naszym będzie obudzić we wsi już nie poczucie siły liczbowej czy organizacyjno-politycznej dla zdobycia lepszych warunków życia, ale poczucie szlachetnej honorności chłopskiej i ambicji wniesienia do nowej Ludowej Polski wszystkiego tego najlepszego, najpiękniejszego, co dusza chłopska serce i głowa posiada. Żeby to uczynić, musimy wzmocnić w sobie samych grunt, musimy sami uwierzyć i ukochać to, co w nas najmądrzejsi ludzie widzą"²¹. "Honorność — pisał Solarz — idzie z nowości duszy, zindywidualności nie z wykształcenia, ale z przyrodzonego jej wrośnięcia. Honorność wniesić winna tak wieś do nowego gazdostwa Polski, jako nowy jej dziedzic... Chłop ma poczuć w sobie kulturalne, duchowe w tradycji oparcie, winien odważyć się samodzielnie myśleć i sądzić, wyprowadzić sobie świadomość, wielkość i odpowiedzialność swej roli w narodzie, a potem troskliwą w tym honorność"²².

Tym stwierdzeniem nawiązywał Solarz do upowszechnionych już w społeczeństwie poglądów na wartości kulturowo-społeczne reprezentowane przez warstwę chłopską. Swój system wychowawczy pragnął oprzeć na wydobytych ze wsi wartościach "czysto plemiennych, słowiańskich, które przekazywane dzisiejszym czasom przez najdawniejsze dają możliwość przez chłopą narodowi — zasilenia go i odświeżenia kul-

²¹ Z. Solarzowa, *Mój pamiętnik*, Warszawa 1973, s. 139-140.

²² I. Solarz, *Szyce w ruchu ludowym*, "Siew", nr 20: 1929, s. 3.

turalnego, pozwalają nam — jak pisał — dziś w kosmopolityzującej nas atmosferze wnieść do ogólnej kultury świeże polskie oryginalne wartości”²³. Koncepcje te to zarówno kontynuacja i rozwijanie stale obecnych w polskiej humanistyce poglądów o słowiańskiej rodzimoci kultury ludowej, jak i nawiązanie do założeń ruchu nordyckiego, na podłożu którego rozwinął się uniwersytet ludowy w Danii, a który zmierzał do oparcia całego życia narodów skandynawskich na elementach rodzimej tradycji. Podstawową rolę odegrało w kształtowaniu się tych poglądów dzieło M. F. S. Grundtviga *Mitologia północy* wydane w 1832 r., w którym dokonał on rekonstrukcji mitów i wierzeń skandynawskich i zawarł w nim wiele rozważań wychowawczych. Wypowiadał się za ideą powołania do życia zakładu naukowego o charakterze ogólnonordyckim, w którym w przeciwieństwie do obowiązującego w tym okresie programu szkoły klasycznej podstawą wykształcenia byłaby kultura staroskandynawska. *Mitologia północy* (jak i przełożona na język duński kronika norweska Snorrego i z języka łacińskiego kronika duńska Saxa) stanowiły ewangelię skandynawskich uniwersytetów ludowych²⁴. Pierwszy z nich według projektów Grundtviga założony został w 1844 r. niosąc wiarę w posłannictwo ludu. Kontynuatorem i realizatorem idei Grundtviga był K. Kold, twórca i kierownik Uniwersytetu w Ryslingen założonego w 1851 r. Zasady programowe głoszone przez obu tych prekursorów idei uniwersytetów ludowych (które osiągnęły ogromny rozwój w samej Danii i w krajach skandynawskich) miały stanowić podstawy do rozbudzenia świadomości narodowej, uświadomienia warstwie chłopskiej jej roli społecznej i narodowej. Temu miała służyć m. in. szeroko rozbudowana w programach uniwersytetów nauka historii.

Rolę bliską zadaniom uniwersytetów ludowych w Polsce spełniały powstające od 1900 r. szkoły rolnicze, m. in. w Pszczelinie, Gołotczyźnie, Bratnem, których organizatorom, np. Jadwidze Dziubińskiej znane były już założenia ideologiczne uniwersytetów grundvigowskich.

Dopiero jednak w II Rzeczypospolitej w 80 lat od powstania pierwszego uniwersytetu ludowego w Danii powołana została w 1924 r. w Szycach pod Krakowem placówka tego typu kierowana przez Solarza, która podejmuje ambitne zadania stania się ośrodkiem ruchu kulturalnego mas chłopskich. Daje temu wyraz Solarz pisząc:

“Najważniejszym jednak zadaniem wiejskich uniwersytetów było dotąd i pozostanie na zawsze, budzić człowieka, budzić do aktywnego indywidualnego życia duchowego, do szukania sensu własnego życia, prowadzić do zrozumienia łącz-

²³ I. Solarz, *Czym jest i czym powinna być kultura ludowa*, “Polska Oświata Pozaszkolna”, nr 4-5: 1929, s. 210-216.

²⁴ Por. Z. Mierzińska, *Programy uniwersytetów ludowych w krajach skandynawskich*, [w:] *Wiejskie uniwersytety ludowe w Polsce*, Warszawa 1938, s. 67-78; Ignacy Solarz *i jego uniwersytet ludowy 1924-1939*, Warszawa 1965.

ności między życiem jednostki a życiem ludzkiej gromady, do wywołania poczucia wspólności w treści życia człowieka dzisiejszego z zagadnieniami życia człowieka dawnego i człowieka przyszłego, do zrozumienia czegoś niezmiennego w historii ludzkości”²⁵.

Określając, na czym polega ludowość wiejskiego uniwersytetu, pisał: “Nie ino o same urządzenia polityczne nam chodzi, nawet jeszcze i nie o sam gospodarczy nowy ład, ale także i głównie o odwagę i zdolność mas ludowych do tworzenia kultury ducha”²⁶.

Reprezentant warstwy chłopskiej silnie z nią związany w całej swej działalności, cele społeczne uniwersytetu ludowego łączył Solarz ze stanem i potrzebami polskiej wsi i ruchu ludowego. Zadania wychowawcze realizowane na przykładzie (za wzorem Kolda) chłopskiej rodziny wiązał z dążeniem do rozbudzenia w młodzieży świadomości posiadania własnego świata wartości, emancypacji od obcych, niechłopskich kryteriów oceny tych wartości.

“Siły kulturalnej nigdy nie daje naśladownictwo, ale zdolność do twórczej w niej roli — stwierdzał Solarz — jeżeli chłop ma być twórcą lub współtwórcą nowej Polski, musi być mu przywrócona psychiczna równowaga, godność, poczucie wartości, zabezpieczona atmosfera własna do tworzenia i ujawniona wartość jego własnego dorobku kulturalnego. Ma to ułatwić chłopu jego rolę w duchowej gospodarce Polski, wywołać postawę aktywną, a własną”²⁷.

Z tego stanowiska oceniał Solarz kulturę ludową, znacznie i rolę tradycji ludowej w procesie krystalizowania się tożsamości kulturowej warstwy chłopskiej. Wydaje się słusznie podkreślał J. Obrębski w 15 lat od chwili powstania uniwersytetu, że asymilacja wychowanka uniwersytetu nie jest asymilacją jego do społeczności wiejskiej, ale społeczności wiejskiej do warstwy chłopskiej. I wrastanie tej społeczności, do której powrócił w warstwę chłopską, jest równocześnie miernikiem osiągnięć wychowawczych uniwersytetu. “Ideal kultury chłopskiej, który wyniósł nie mieści się bowiem w wąskich ramach tradycyjnej społeczności sąsiedzkiej, choć przez nią się on urzeczywistnia; mieści się on w warstwie chłopskiej, w roli, jaką ona sobie w społeczeństwie narodowym zakłada”²⁸.

Uniwersytet ludowy mając za zadanie uświadomienie i udowodnienie swym słuchaczom integrującą i wartościującą rolę dziedzictwa kulturowego kształtował określony stosunek do kultury i tradycji ludowej.

²⁵ I. Solarz, *Orkanowe Szyce. Uzasadnione prawa do nadawania UL w Szycach nazwy Uniwersytetu Ludowego Orkana*, “Wici”, nr 20-21: 1931.

²⁶ I. Solarz, *Na czym polega “ludowość” wiejskiego uniwersytetu*, [w:] *Wiejskie uniwersytety...*, s. 30.

²⁷ Jw., s. 33-34.

²⁸ J. Obrębski, *Wychowankowie uniwersytetów ludowych w życiu wsi*, [w:] *Wiejskie uniwersytety ludowe w Polsce*, Warszawa 1939, s. 83.

O wykładach z tej dziedziny Solarz pisał:

"Spośród grupy tematów wiejskich ta dziedzina wykładów najbardziej dźwięczała przyniesioną ku ziemi duszę chłopską i wyprostowywała ją ku swobodnemu własnemu oddechowi; dawała psychiczne obywatelstwo wśród twórców kultury, budziła wiarę w siebie i w to, że jest potrzebna bardziej niż myślała — do wspólnego społecznego życia. Uprzątniała chłopom, że i on jest twórcą nawet w tej dziedzinie, w której najmniej mu przysądzono prawa — w duchowej kulturze"²⁹.

Wyrobienie właściwego stosunku do kultury ludowej do jej twórczej roli służyć więc miało budowaniu własnej osobowości w procesie samookreślenia się indywidualnego jednostki i poprzez nią samookreślenia się całej warstwy chłopskiej.

Można stwierdzić śledząc działalność Solarza i jego uniwersytetu ludowego, że z całą świadomością starał się zachować obowiązujący w społeczności wiejskiej system wartości (dążąc do jego unifikacji w skali całej warstwy chłopskiej) jako gwaranta jej integralności przy różnym wartościowaniu elementów kulturowych konstytuujących i zachowujących tę integralność. Wewnętrzna i w pewnym stopniu intuicyjną potrzebę zachowania dziedzictwa kulturowego dla utrzymania zwartości grupy chciał Solarz uczynić aktem podejmowanym świadomie przez całą warstwę chłopską. Stworzyć platformę dla właściwego zrozumienia wartości jego elementów. Budzenie świadomości przynależności do jednej warstwy miało określić wspólne ponadlokalne zasady selekcyjonowania i wartościowania dziedzictwa kulturowego oraz wyboru podstawowego zbioru wartości nadrzędnych.

Dążąc do określenia zespołu elementów, których trwałość i niezmiennność pozwoliłaby na zachowanie systemu kulturowego w obrębie całej warstwy chłopskiej podejmował próbę określenia i wyznaczenia stopnia możliwości zmian w tym zbiorze, czyli — jak określa R. Tomicki — "bariery zmienności kulturowej"³⁰, do momentu przekroczenia której warstwa chłopska zachowałaby swą tożsamość kulturową.

Przeniesienie jednak zasad selekcyjonowania i wartościowania dziedzictwa kulturowego, jaki obowiązywał w grupie lokalnej, w której istniał zawsze pewien partykularyzm kulturowy na całą szeroką i zróżnicowaną warstwę chłopską i dokonywanie tego niejako z zewnątrz, było pewną próbą oddziaływania na wewnętrzne procesy kulturowe zachodzące w warstwie chłopskiej metodami wychowawczymi przez formowanie określonych wzorów i postaw.

I tak jak w stosunku do grupy lokalnej można mówić o tradycji integralnej, proces bowiem wartościowania dotyczył szerokiego zakresu elementów kulturowych, to w stosunku do całej warstwy chłopskiej po-

²⁹ I. Solarz, *Wiejski Uniwersytet Orkanowy*, Warszawa 1937, s. 45-46.

³⁰ R. Tomicki, *Kultura — dziedzictwo — tradycja*, [w:] *Etnografia Polski. Przemiany kultury ludowej*, t. 2, Wrocław 1981, s. 353.

jęcie tradycji ograniczać się musiało do wybranych elementów kulturowych, do symboli grupowych. Znalezienie bowiem wspólnego mianownika, w którym zawarte były wartości nadrzędne, wspólne dla całej społeczności wiejskiej, było zadaniem trudnym i budzącym sprzeczne opinie. Przykładem tej różnicy stanowisk mogą być dyskusje nad sprawą zachowania lub odrzucenia pewnych elementów tradycji ludowej, m. in. stroju ludowego, tak bardzo spektakularnego wyrazu odrębności warstwy chłopskiej.

W ideologii eksponującej potrzebę realizacji kultury narodowej widziano w stroju ludowym produkt artystycznej wytwórczości chłopskiej łączący się z innymi elementami kulturowymi w harmonijną całość "zgodną z charakterem ludności, warunkami jej życia, krajobrazem", niezależnie od faktu niejednokrotnego kwestionowania tradycyjności pewnych jego elementów³¹. W opozycji do tego stanowiska uznawano strój ludowy (jako nie posiadający szans na powszechną adaptację) za barierę w procesie integracji społecznej³².

Można stwierdzić analizując działalność Solarza, że miał on świadomość niebezpieczeństwa paternalizmu kulturowego w podejściu do spraw wsi. Poczuciu zewnętrżności widzenia i działania, przeciwstawiał silną więź uniwersytetu ludowego ze społecznością wiejską, umożliwiającą czerpanie z niej bezpośrednich wzorów. Wyrazem tego było usytuowanie uniwersytetu w środowisku wiejskim, organizowanie życia, nauki i pracy na zasadach rodziny wiejskiej (używanie charakterystycznej nazwy chrzesny, chrzesna w stosunku do Solarzów), posługiwanie się w procesie nauczania głównie słowem żywym, ograniczanie się do własnego środowiska wiejskiego w zakresie rekrutacji studentów, jak i wyborze wykładowców.

Ten ostatni fakt uzasadniany przez Solarza merytorycznie³³ wiązał się z określonymi zjawiskami społeczno-kulturowymi występującymi

³¹ M. Kalinowska, *Stroje ludowe*, "Wici", nr 20: 1929, s. 8; *Wiejskie uniwersytety ludowe w Polsce*, Warszawa 1938, s. 45-47; T. Seweryn, *Rola młodzieży wiejskiej wobec kultury ludowej*, "Młoda Polska", nr 11-12: 1938, s. 9-11; J. Pieniążek, *Strój ludowy godową szatą*, "Wieś i Państwo", nr 9: 1938, s. 750-761; T. Brzechwa-Bernas, *Na marginesie zagadnień kultury ludowej*, "Wieś Tworząca", nr 1: 1946, s. 9-10. Dążenia zmierzające do zachowania tradycyjnego stroju ludowego znalazły oparcie w Komisji Swojszczyzny wyłonionej przy Związku Ziemi Górskich, której przewodniczącym został wybrany kierownik imprez i popisów ludowych na zjazdach górskich dr T. Seweryn dyrektor Muzeum Etnograficznego na Wawelu. W tym też Muzeum powstała przy współudziale Związku Ziemi Górskich pod kierunkiem dr. R. Reinfussa pierwsza poradnia dla interesujących się praktycznie sprawą odnowienia stroju ludowego.

³² W. Woś, *O strojach ludowych*, "Wici", nr 2: 1929, s. 4-5; Leonard z Janowic, "Wici", nr 23: 1929, s. 9; K. Maj, *Ruch młodzieży wiejskiej jako postępowy ruch chłopski*, Warszawa 1936, s. 16-19.

³³ I. Solarz, *Na czym polega ludowość wiejskiego uniwersytetu*, [w:] *Wiejskie uniwersytety...*, s. 34-35.

w społeczności wiejskiej. Istniejący i silnie zakorzeniony w grupie lokalnej pewien układ opozycyjny swój — obcy przeniesiony został na znacznie szerszą płaszczyznę przeciwstawieństw między wsią a innymi warstwami społecznymi, przede wszystkim miastem. Samoidentyfikacja i samoocena, jaka w grupie lokalnej realizowana była na zasadzie ujawniania i podkreślania cech często zewnętrznych, wyróżniających ją od innych grup, w integrującej się warstwie chłopskiej nabrała głębszej samoświadomości wartościującej. Opozycyjność ta wynikała w znacznej mierze z wzajemnej nieznajomości obu środowisk różniących się od siebie warunkami bytowania i sferą zainteresowań. Znajdowała swój wyraz zarówno w przypisywaniu psychice chłopa szczególnych cech oraz swoistym mistycyzmie ludowym, jak również w niechętnym stosunku do wszystkiego, co miejskie lub — jak określali niektórzy ideolodzy chłopscy — "inteligenckie"³⁴. Wydaje się jednak, że w tym ostatnim przypadku była to w rzeczywistości opozycja w stosunku do najmniej wartościowych elementów kultury miejskiej przenikających na wieś przy równoczesnej słabej znajomości całego dorobku kulturowego miasta.

Przeciwstawianie się pewnym treściom kulturowym reprezentowanym przez inne warstwy społeczne nie stało jednak w sprzeczności z szeroko propagowaną ideą wspólnego tworzenia kultury narodowej. Miało

³⁴ O ujemnych skutkach tych zjawisk pisał m. in. J. Krzemień w artykule *Granica dwóch kultur*: "Jednym z zagadnień niepośledniej wagi jest sprawa oddziaływania kulturalnego miasta i wsi, wymiana specyficzności kulturalno-obyczajowych ustawicznie się odbywająca i powodująca logiczne następstwa. Na wstępie uprzednimy sobie, że to wzajemne przenikanie odbywało się i odbywa w sposób żywiołowy, nieorganizowany, bezplanowy. Następstwa spowodowane archaicznością tego procesu, niedocenianie zjawiska zarówno przez teoretyków, jak praktyków polskiej myśli socjologicznej i może nieudolnością ujęcia sprawy w pewien ład są wysoce ujemne. Olbrzymią, a godną pożałowania rolę odgrywa tu wzajemna nieznajomość dwóch odrębnego typu środowisk o innych zgoła warunkach bytowania i sferze zainteresowań. Na szczupłym rynku pracy społecznej u nas hasło «środowiskowości» ostatnio łatwo się przyjęło i jednocześnie często w praktyce życiowej spłyca się aż do karykaturalnego wyrazu". ("Młoda myśl ludowa", nr 1: 1932, s. 13-14); I. Solarz, *Główne czynniki kształtujące duchowość człowieka wsi*, tamże, s. 33-42. W artykule tym Solarz stwierdza, że "Duchowość chłopa — rozumie się — nie może we wszystkim odbiegać od ogólnej psychiki człowieczej, w wielu jednak rysach zaznacza się odmiennie, zwłaszcza wobec psychiki człowieka miasta. Skład duchowy człowieka zależy przede wszystkim od wewnętrznie dziedziczonych po ojcach założeń podstawowych, a następnie dziedzictwa duchowego jest także wynikiem działania zewnętrznych warunków na życie przodków. Odrębną do pewnego stopnia duchowość człowieka wiejskiego wychowały odmiennie i długotrwałe działające warunki wiejskiego życia. Są nimi: bliskie współżycie z przyrodą, specjalny sposób zdobywania środków utrzymania i z obu powyższych warunków wypływający odmienny charakter współżycia społecznego i wreszcie i dzieje, jakie wieś przeszła z zewnętrznego przymusu warstw rządzących; por. też S. Gierat, *Wieś źródłem kultury społecznej*, "Przodownik wiejski", nr 5-6: 1936, s. 1-7.

tylko przyczynić się do ustalenia właściwych proporcji udziału w niej kultury chłopskiej, którą oceniano przy pomocy takich kryteriów, jak: rodzimość wynikająca z słowiańskiej genealogii, wysoki poziom moralny i etyczny wywodzący się z samej istoty związków z ziemią i charakteru pracy. W tej opozycji do negatywnych skutków urbanizacji nawiązywano do ciągle żywych w polskiej myśli społecznej i nurcie literackim koncepcji dwu kultur — kosmopolityzującej szlachecko-miejskiej i pierwotnej słowiańsko-rodzimej, chłopskiej³⁵.

Niewątpliwie wpływ koncepcji Kolda silnie akcentujący rolę rodziny w procesie przekazu treści kulturowych, jak i znaczny stopień zachowawczości w strukturze i funkcjach rodziny wiejskiej w Polsce, pozwalał widzieć w jej trwałości podstawowy czynnik integrujący nie tylko grupę lokalną. Kumulując w szerokiej sferze działań gospodarczych, społecznych i kulturowych wiele elementów tradycyjnych była ona dla konsolidującej się warstwy chłopskiej nosicielem treści, z których budowano wspólny system wartości.

Usytuowanie uniwersytetu w środowisku wiejskim, nawiązywanie do zasad organizacji rodziny, kultywowanie obrzędowości rodzinnej i dorocznej było świadectwem uznania za najważniejsze tych elementów kultury, które wartościowane w środowisku wiejskim uzyskiwały status tradycji i mogły stać się siłą konstytutywną i w pewnym stopniu konserwacyjną dla warstwy chłopskiej.

Nawiązując do form przekazu ustnego jako podstawowego sposobu transmisji i utrwalania treści tradycyjnych duże znaczenie przypisywano na uniwersytecie ludowym pieśni ludowej i formom wizualnym o dużym ładunku emocjonalnym, jakimi były widowiska-misteria związane z obrzędowością ludową. Zrozumienie znaczenia tych ostatnich dla celów wychowawczych oraz dla zachowania "...swojskości rdzennie polskiej, piastowskiej jakby dostojności"³⁶, bliskie było rozwijanej przez J. Cierniaka idei teatru ludowego, tzw. teatru obrzędowego. Inscenizacja zwyczajów i tradycji obrzędowych oraz magicznych rytuałów sakralnych miała stworzyć możliwości wypowiedzenia swej odrębności kulturowej za pośrednictwem oryginalnej twórczości widowiskowo-teatralnej.

Cierniak widział w teatrze ludowym "dział artystycznej wypowiedzi gromad ludowych". Realizując w odrodzonej Polsce własną koncepcję artystycznego teatru ludowego uważał jednak swe dzieło za konsekwentną kontynuację prac prowadzonych już od dawna w tym zakresie³⁷. Uznawał pionierski charakter powstałych w 1907 r. Związku Teat-

³⁵ Por. Paprocka, *op. cit.*, s. 65-66.

³⁶ J. Cierniak, *Źródła i nurty polskiego teatru ludowego*. Opracował i słowem wstępnym opatrzył A. Olcha, Warszawa 1963, s. 212; Mazur, *op. cit.*; Capiga, *op. cit.*; *Siewiarze...*

³⁷ A. Bień, J. Cierniak, *Teatry ludowe w Polsce*, Warszawa 1928.

rów i Chórów Włosciańskich i w 1919 r. Związku Teatrów Ludowych. Oceniając działalność tych instytucji, różniących się zasadniczo od jego własnej wizji teatru, uznawał je za odpowiadające istniejącym w tym okresie warunkom społeczno-politycznym. Widział ich rolę w uświadamianiu narodowym wsi i w szeroko rozwijanej akcji oświatowej. Teatry włosciańskie były dla tworzonych przez Cierniaka form teatru ludowego sumą doświadczeń pozwalających zarówno na właściwą ocenę możliwości percepcji przychodzących z zewnątrz treści artystycznych, jak i ocenę potrzeb i możliwości twórczych ludu w tym zakresie. Mimo że pojęcie teatr ludowy rozumiał Cierniak szeroko jako teatr mas, obejmując tym określeniem nie tylko lud wiejski, ale i robotniczy, tworzywem dla kreowanego przez niego teatru ludowego był przede wszystkim folklor wiejski. Nie idąc śladami swych poprzedników, którzy tworzyli teatr dla ludu, pragnął z ludu, z ludowej twórczości wyprowadzić nowe treści i nowe formy teatru. Przyjmując za główne źródło teatru ludowego w Polsce całe dziedzictwo dotychczasowej kultury ludowej (włączając do niej również pewne elementy kultury plebejskiej) dokonywał wyboru tych treści, które w jego pojęciu zawierały najstarsze, zachowane elementy tradycji ludowej³⁸. W zwyczajach oraz obrzędach ludowych i ich rytualnej postaci i symbolice o charakterze magii sakralnej dostrzegał wzorem wielu poprzednich badaczy zarówno treści prasłowiańskiej rodzimej kultury, jak i ścisły, inspirujący związek z siłami przyrody. Zrodzona z tej egzystencjalnej zależności od otaczającego świata dawna obrzędowość religijna była w istocie swej samorodnym teatrem w syntetyzującej formie sceniczno-widowiskowej przedstawiającej wewnętrzne i zewnętrzne życie ludu, idee moralno-etyczne i estetyczne nurtujące to środowisko. W twórczym udziale uczestników tak powstającego widowiska widział Cierniak zarówno możliwość rozwoju osobowości jednostki poprzez zrozumienie wartości własnej kultury, jak i tworzenie się jedności gromadzkiej rodzącej się we wspólnym akcie twórczym. Formułując cele teatrów ludowych w Polsce³⁹ bliski był koncepcjom reprezentowanym przez Solarza budzenia w społeczności wiejskiej poczucia własnej wartości, godności i siły twórczej zdolnej do aktywnego udziału w budowaniu kultury narodowej. Realizacja tego zadania wymagała zwrócenia uwagi na zagadnienia estetyczne, na wyzwalanie instynktu zbiorowego przeżywania i tworzenia piękna. Korzenie tej kulturotwórczej roli wsi tkwią w przekazywanych z pokolenia na pokolenie treściach tradycyjnych wytworzonych w określonych warunkach chłopskiej pracy i zachowań ludycznych.

Należy więc podkreślić, że w tradycji szukał Cierniak nie tylko treści formalnych, ale duże znaczenie przypisywał przeżyciom i doznaniom

³⁸ J. Cierniak, *Wiejskie uroczystości obrzędowe jako właściwy teatr ludowy*, "Teatr Ludowy", nr 2: 1930.

³⁹ J. Cierniak, *Nasz cel, nasze drogi*, "Teatr Ludowy", nr 14: 1927.

w sferze uczuciowej, zarówno estetycznym, jak i religijno-moralnym, które towarzyszyły wszystkim zachowaniom odświętnym. W nich widział nawiązanie zarówno do "praźródła" przechowywanych w środowisku wiejskim treści artystycznych, jak również uniwersalnych dążeń ludzkich do wzniosłości w sferze duchowych przeżyć. Zarówno w tych poglądach, jak i w podejściu do folkloru, o którym pisał, że "ma być z jednej strony materialem na ów teatr o charakterze odświętnym (i nie może być nadużywany); ale z drugiej strony ma także stać się jakby punktem wyjścia dla przyszłych autorów i inscenizatorów..." nawiązywał do romantycznego i neoromantycznego pojmowania inspirującej roli tradycji ludowej w wielu dziedzinach twórczości artystycznej. W myśl tych poglądów tworzywem artystycznym stać się mogły nie tylko zwyczaje, obrzędy, ale i pieśni ludowe, ludowa twórczość ustna, podania legendy, bajki. Treści dramatyczne zawarte w tych dziedzinach twórczości ludowej, sceniczna niemal forma ich wyrazu czyniła je teatrem — uroczystością, teatrem — zabawą czy teatrem — nabożeństwem. W tych poglądach na wartości dramatyczne zawarte w tradycyjnych treściach ustnej twórczości ludowej mamy bliskie nawiązanie do ideologii romantycznej do mickiewiczowskiego obrazu duchowej kultury ludu przedstawionego zarówno w jego poetyckiej twórczości dramatycznej, jak i analizowanego w wykładach paryskich poświęconych literaturze słowiańskiej.

Cierniak uznając, jak sam stwierdza, teatr za "sumę środków do ucieleśnienia wyimaginowanego życia", nie traci z pola widzenia realistycznej wizji postępowej wsi nowoczesnej, czemu daje wyraz w swoich pracach⁴⁰. Formułował nawet pewne programy działania w zakresie gospodarczo-społecznym. Propagował spółdzielczość jako rozwiniętą formę gromadnego działania, nawiązując tym samym do tradycyjnych form współdziałania gospodarczego. W teatrze ludowym widział część programu budowania świadomości społecznej warstwy chłopskiej.

Koncepcje Cierniaka znalezienia właściwej formy dla ujawnienia i wyrażenia ukrytych w twórczości ludowej artystycznych treści znalazły możliwość realizacji i praktycznego sprawdzenia w działaniach uniwersytetu ludowego. Wywodzące się ze wspólnego nurtu i zbieżne z sobą poglądy Solarza i Cierniaka na rolę tradycji ludowej w kształtowaniu świadomości społecznej warstwy chłopskiej powołały do życia nową i oryginalną w swym kształcie artystycznym inscenizację teatralną określoną później jako "teatr z głowy". Ten samorodny w swej formie teatr spełniał podwójną rolę: budził twórczą inicjatywę i równocześnie stanowił jeden z elementów programu wychowawczego. Jak mówił o nim Solarz: "Jego cena wychowawcza leży w budzeniu inicjaty-

⁴⁰ J. Cierniak, *Wieś Zaborów i zaborowski Dom Ludowy. Zaborowska nuta*, Warszawa 1956.

wy i samodzielności twórczej uczestnika zespołu, tak w obmyślaniu treści, jak i w wykonaniu przy wyzwoleniu się od tradycyjnej niewolniczej formy i techniki”⁴¹. Tworzywem dla inscenizacji teatralnych głównie zespołowych rzadko indywidualnych (co było świadomym działaniem wychowawczym) stawały się pieśni ludowe, opowiadania, legendy. Szczególnie pieśni od dawna uznawane za najbogatsze i najbardziej wiarogodne źródło tradycyjnych treści stanowiły bardzo istotny element wychowawczy. Były one zarówno czynnikiem integrującym grupę, co było nawiązaniem do roli, jaką pieśń spełniała w obyczajowości wiejskiej, jak i pewnym zabiegiem psychoterapeutycznym budzącym poczucie wartości własnej grupy i jej siły. Na uniwersytecie ludowym śpiew i zajęcia artystyczne stały się integralną częścią życia słuchaczy⁴². W poszukiwaniu materiałów do inscenizacji posunięto się jednak dalej sięgając do samych źródeł teatru, do tradycyjnych zwyczajów i obrzędów. Stąd rodził się tzw. teatr obrzędowy najbliższy formie i treści koncepcjom Cierniaka.

Wydaje się, że w działalności Cierniaka, jak i innych przedstawicieli twórczej inteligencji pochodzenia chłopskiego, wyodrębniają się wyraźnie, w dążeniu do realizacji podstawowego celu, jakim było społeczne i polityczne równouprawnienie warstwy chłopskiej, dwa podstawowe nurty. Pierwszy mistyczny odkrywający w treściach tradycyjnych rodzimość i praszłowiańskość elementów kulturowych oraz niezniszczalne wartości duchowe i społeczne wykształcone w warunkach chłopskiego bytu i przechowywane w tej warstwie do współczesności. Ocalenie tych najwartościowszych elementów tradycji ludowej od zaniku traktowane było nie tylko jako obowiązek wobec własnej warstwy społecznej, ale również uznane za obiektywną konieczność w procesie rozwoju kultury ogólnonarodowej, zgodnej z istniejącą w Polsce strukturą społeczną. W tym nurcie zawarte były również tak charakterystyczne dla okresów wcześniejszych, a szczególnie silnie artykułowane w stwierdzeniach neoromantyków, poglądy o etnicznie i rasowo polskim typie ludu wiejskiego.

Drugi nurt posiadał charakter bardziej złożony. Składały się na niego poglądy opozycyjne wobec romantycznego i neoromantycznego idealizowania wsi, chłopca i pracy na roli widzące w takim podejściu odbicie szlachecko-literackich czy malarskich obrazów kultury ludowej. Apo-

⁴¹ Solarz, *Na czym polega ludowość...*, s. 65. W innym miejscu pisze: "Jeśli teatr ma być nie tylko formą rozrywki kulturalnej, ale przede wszystkim środkiem wychowawczym i to do celów wiejskiego uniwersytetu dostosowanym, musi wnosić momenty bardziej twórcze i wglębne w uczestnictwo zespołu i osób pojedynczych, aniżeli mógł to uczynić teatr amatorski z jego odtwarzaniem, mechanizowaniem i tresurą", jw., s. 64.

⁴² Z. Solarzowa, *Teatr z pieśni. Jak były odtwarzane w Wiejskim Uniwersytecie Orkanowym (1926-1933)*, Warszawa 1933, s. 90.

teoza i dążenie do zachowania prymitywnej kultury pozbawiała, jak stwierdzali przedstawiciele tego stanowiska, kulturę ludową pierwiastka twórczego, sprowadzając wszystkie działania do odwzorowywania czy rekonstrukcji modelu kulturowego wsi (często hipotetycznego) powstałego w przeszłości w określonych warunkach historycznych. Nie negując istnienia cennych wartości kulturowych zawartych w tradycyjnych treściach uznawano konieczność dokonywania selekcji dziedzictwa kulturowego wsi. Potrzeba ta wynikała ze świadomości różnej genezy elementów konstytuujących jego strukturę, co potwierdzały badania naukowe prowadzone w tym zakresie na coraz szerszą skalę. Sprzeciwiając się przedmiotowemu traktowaniu wsi widziano w takim stosunku do jej kultury kontynuację stanowisk charakterystycznych dla okresów poprzednich. Uznawały one tradycje kulturowe warstwy chłopskiej za źródło inspiracji dla różnego rodzaju twórczości, realizowanej jednak poza środowiskiem wiejskim i nie służące mu bezpośrednio. W skrajnych przypadkach prowadziło to nawet do prób tworzenia rezerwatów kultury ludowej. Taki stosunek do tradycji czynił z niej zbiór reliktyw, co stanowiło zaprzeczenie najbardziej podstawowej zasady jej istnienia i trwałości — dynamiki rozwoju. W dynamice tradycji, w fakcie, że jest ona układem otwartym, w którym trwałość wartości kulturowych wyraża się m. in. ich nieustannym ruchem i przemianami, tkwi bowiem podstawowe źródło jej związku z teraźniejszością. Tradycja jako przeszłość aktywnie konstruowana i przekształcana, a nie odwzorowywana z jej dawnych kształtów, jest z jednej strony siłą wyznaczającą zakres kulturowego inwentarza, z drugiej zaś siłą dynamizującą rozwój kultury.

Te koncepcje eksponujące twórczy charakter tradycji ludowej w procesie kształtowania kultury ogólnonarodowej (niezależnie od różnego sposobu spojrzenia na zakres jej udziału w tym procesie) odegrały w omawianym nurcie znaczną rolę.

Należy również podkreślić, że duży udział przedstawicieli warstwy chłopskiej w kształtowaniu się profilu tego nurtu wpłynął na rozszerzenie zakresu treści, które uznano za tradycyjne ze względu na swoje dawne i trwałe wartości. Dotyczyły one przede wszystkim elementów kultury społecznej wsi. Podnoszono szczególnie znaczenie rodziny wiejskiej jako nosiciela tych pozytywnych cech, które warstwa chłopska winna wnieść do kultury ogólnonarodowej.

Dla pełnego obrazu omawianego nurtu należy także wspomnieć o wpływie, jaki na stosunek do kultury ludowej, a szczególnie sztuki ludowej, miały ogólnoeuropejskie prądy artystyczne⁴³. Znajdują one

⁴³ Por. M. Drozd-Piasecka, *Společné funkce sztuki ludowej. Sztuka ludowa w życiu społeczeństwa II Rzeczypospolitej*. Artykuł zamieszczony w niniejszym zeszycie.

odbicie m. in. w dziedzinie teatru ludowego, na który oddziaływały nowatorskie koncepcje teatru realistycznego związanego zarówno z działalnością Reduty, jak i reżyserami i aktorami tej miary, co J. Osterwa i L. Schiller.

Reasumując należy stwierdzić, że w okresie międzywojennym, w okresie stabilizacji państwowości polskiej, następuje przesunięcie punktu ciężkości w zainteresowaniach tradycją ludową z jej wartości i treści narodowych na zagadnienie jej wartości twórczych w procesie kształtowania kultury ogólnonarodowej. Właśnie w koncepcjach teatru ludowego, jak i sztuce ludowej, przejawia się ta tendencja szczególnie wyraziście pozwalając widzieć w ludzie nie tylko biernego w pewnym stopniu nosiciela cech narodowych, ale skumulowany potencjał twórczej energii ludzkiej. Te twórcze działania wielu pokoleń wtopione w rytm codziennego życia i pracy, często doskonałe artystycznie, należy wyzwolić i wyodrębnić tworząc z nich osobne dziedziny sztuki. Teatr miał być jedną z form wyrazu tych potencjalnych sił, kanałem umożliwiającym właściwe ich wyzwolenie.

Ванда Папроцка

НАРОДНАЯ ТРАДИЦИЯ И ОБЩЕСТВЕННОЕ СОЗНАНИЕ КРЕСТЬЯНСКОЙ ПРОСЛОЙКИ В ПЕРИОД II РЕЧИ ПОСПОЛИТОЙ

Резюме

В работе обсуждаются роль и значение народной традиции в формировании общественного сознания после восстановления независимой Польши в 1918 г. Объединение разделенного тремя захватчиками народа в один государственный организм создало основы национальной общности. Требовалось притом определить роль в нововозникшем государстве каждого из классов и социальных прослоек. Одним из элементов, определяющих их место в новоформирующейся общественной структуре были размеры и характер культурного наследия, вносимого в общенародную культуру. Таким вкладом крестьянской прослойки были м. пр. традиционное содержание и ценности, содержащиеся в народной культуре.

В междувоенный период особенно растет роль сельской среды в формировании взглядов на народную культуру и ценности, ею представляемые. В статье предпринята попытка представить взгляды на народную традицию, находящиеся в программах организаций сельской молодежи, деятельность народных университетов и народных театров.

С особенной четкостью определяется позиция по отношению к народной традиции в деятельности сельской молодежи. Процесс консолидации молодого поколения деревни в рамках молодежных организаций осуществлялся путем пробуждения в крестьянском классе крестьянского группового самосознания. Важным элементом его являлось сознание обладания отдельной культурой, в которой усматривались отечественные и славянские черты. Этот способ видеть народную культуру продолжал взгляды XIX в. романтиков и неоромантиков переломе XIX и XX вв. В междувоенный период взгляды на народную культуру образовались под влиянием двух течений: регионализма и аграризма. Регионализм, имевший своих идеологов и деятелей уже на переломе XIX и XX вв. стал программой для деятельности, связанной после восстановления независимости с политикой государства. Создатель основ регионализма В. Оркан в созданной собой идеологии регионализма продолжал

неоромантические теории С. Виткевича. В 1926 г. была создана программа польского регионализма, определявшая м. пр. роль и значение народных традиций в национальной культуре. Регионализм Оркана представлял собой одну из форм защиты отечественного характера сельской жизни в ее традиционной форме. Согласно этим взглядам народная культура, приобретая самосознание своей собственной ценности, должна противопоставлять себя влияниям города, трудовой эмиграции и даже школы. Оказываемое ими давление не только уничтожает традиционную народную культуру, но и стирает дифференциацию польских регионов. Весьма важную роль при формировании крестьянского сознания сыграла идеология аграризма, который можно признать основой деятельности всего народного движения в рассматриваемый период. Идеология, выросшая на почве социально-политических движений таких стран, как Дания, Швейцария и Чехословакия, в своих основных положениях опиралась на утверждения, что крестьянское население представляет собой единый социальный слой, и как самый сильный в Польше, он должен занимать в политической и общественной жизни народа и государства позицию, соответствующую его численности и вкладу в производство материальных благ государства и народа. Аграризм постулировал необходимость опереть социально-экономическую структуру на отечественное крестьянское хозяйство, одобрял и стремился распространять традиционное содержание, передаваемое в ходе культурного наследования в семье и в местном обществе.

Народная традиция вызывает интерес к себе со стороны народных университетов. Отношение к народной традиции в программах университетов (в частности народного университета в местности Шице и Гач, руководимого И. Соляжем) формировалось через посредство постоянно появляющихся в польской гуманитарной мысли взглядов, касающихся славянского происхождения народной культуры. Оно ссылалось вместе с тем на положения народнического движения, создатели которых М. Ф. Грунвиг и К. Колд стремились опереть всю жизнь скандинавских народов на элементы отечественной традиции.

Большое значение для упрочения традиционного содержания имел и народный театр, получивший развитие благодаря деятельности Я. Церняка, использующего для инсценировок традиционные народные песни, обряды, народные обычаи, легенды и предания. Церняк искал в традиции не только формальные черты, большая роль приписывалась им переживаниям и ощущениям в эмоциональной сфере как в области эстетического, так и религиозно-нравственного, сопутствующим всем формам праздничного поведения. В поисках материала для инсценировок он обратился к самим источникам театра, к традиционным обычаям и обрядам. Отсюда родился т. наз. „обрядовый театр”, по форме и содержанию наиболее близкий концепциям Церняка.